

СМЕРТЬ ЯК ЧИННИК СМИСЛОЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ (ЧИТАЮЧИ ВОЛОДИМИРА РОМЕНЦЯ)

Шамсутдін АЛІЄВ

Copyright © 2011

Людина усвідомлює тимчасовість, отже, плинність, смертність свого існування. Водночас не тільки знає про смерть, а й, перетворюючи цей факт на предмет переживань і рефлексії, рано або пізно приймає ставлення до смерті як до власної сокровенної неминучості. Смерть відтепер сприймається не як “абстракція”, а як те, що “маячить десь там, далеко”. Будучи вкрай приголомшеною глибинним “відкриттям смерті” – фактом сокровенного зрощення з нею, переживаючи це на емоційному рівні, вона повністю ревізує своє світоставлення. Її життя кардинально змінюється. Утім екзистенційний варіант змін не єдиний. Якщо на початку людина відчуває жах безнадійності, панічну розгубленість, то надалі травмуюче відчуття “шоку” пом’якшується. Хоча продовжує жити під гнітючим тиском сприймання власної безвиході, приреченості, набутий досвід позначається на її психодуховному становленні, результатах творчої активності. Почасти це відбувається не безпосередньо, оскільки усвідомлення смерті “заганяється углибину”, у несвідоме. Проте і звідти – через своєрідний “комплекс смерті” – відкарбовується на життєдіяльності людини. Присутність цього комплексу в духовному досвіді найглибшим чином пояснює ту гостроту, з якою перед нею постає питання про сенс та мету життя.

Усвідомлюючи конечність своєї земної долі, людина фатумно приречена задатися питаннями: “Мене не буде, так що ж буде? Нічого не буде. Так, де ж я буду, коли мене не буде?”

Невже смерть? Ні, не хочу!.. Не може ж бути, щоб всі завжди були приречені на цей жахливий страх” [13, с. 143]. Навіщо життя, якщо воно припиниться? Навіщо, взагалі, *Я* з’явився, для чого, якщо невідворотно чекає зникнення? Що робити, як вчиняти, щоб не жити в наявній безперспективності? Тим паче, коли навіть відпущений термін життя багато в чому примарний (через хвороби, нещасні випадки, лихоліття...). Невже у всьому цьому немає логіки, сенсу? Може, усе ж таки, смерть можна подолати? Може, існують якісь шляхи набуття безсмертя, бодай навіть хоч якого? Чи можливо, щоб людина вже за життя дійшла примирення зі смертю?.. Для кожної людини, котра переживає ці питання, тема життя і смерті, відповідно, місця і призначення її у світі, сенсу життя перетворюється на світоглядно домінуючу¹.

Видатний вітчизняний психолог-мислитель **Володимир Андрійович Роменець** неодноразово упродовж творчості порушує поставлені питання. Однак є одне, усього на кілька сторінок, місце, де вони постають у концентрованому, глибоко неповторному, оригінальному вигляді. Мовимо про діалог “*Мрії. Про життя і смерть*”, яким завершується книга глибокого філософського змісту [10]. Зупинимось на діалозі і розглянемо концепцію мислителя в аспекті, окресленому в назві цього дослідження.

Сутнісний зміст. Різнобічно осмислюючи проблематику життя і смерті, В.А. Роменець

¹Цій темі належить центральне місце в усій культурі людства. Історія світової культури виявляє одвічний зв’язок пошуків сенсу людського життя із спробами розгадати таїну небуття, а також із прагненням жити вічно і, якщо не матеріально, то хоча б духовно, етично перемогти смерть, примиритися з нею. Немає, мабуть, жодного значущого мислителя, який би не спрямовував свої творчі зусилля на “розгадку” таємниці життя і смерті. Поза сумнівом, велич мислителя перебуває у прямій залежності від значущості його внеску в розв’инчування цієї таємниці. У такому ключі понад усе адекватно осмислюється увесь його творчий шлях, виконана ним робота.

приділяє велику увагу питанням умиротворення людини, котра опинилася віч-на-віч зі смертю, говорить про те, що саме умиротворення зобов'язує гідне людини та її буття ставлення до смерті і таке ж гідне прийняття смерті. Дослідження – акт теоретичної рефлексії над творчістю мислителя, взятої саме у цьому розрізі. Висвітлюється роль низки чинників ставлення людини до життя і смерті, виокремлюється роль душевно-духовних моментів людини як смертної особи, проводиться ідея страху смерті і любові як чинників умиротвореного ставлення людини до смерті. З'ясовується, що саме любов, котра ґрунтується на страждальній природі страху смерті, відповідає освоювально-практичному утвердженню людини у світі і по-справжньому підносить її життя, множить і поглиблює його, слугує повноцінному умиротворенню перед лицем смерті.

* * *

В.А. Роменець відтворює діалектику смерті і життя з філософської позиції і водночас власне суто психологічної. Не випадково діалог протікає між носіями тієї й іншої. З одного боку, це хвора людина, яка тяжіє до філософського складу світоставлення, інтроверт (І), з іншого – лікар-психотерапевт, екстраверт (Е), котрий іде від життєвості, в її, як висловлюються співбесідники, “феноменальній даності”.

МІСЦЕ СМЕРТІ У СМІСЛОЖИТТЄВОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ ЛЮДИНИ

Розмова про місце смерті у сенсожиттєвих шуканнях людини, про ставлення до смерті, особливо вмираючої особи, про стани-ступені переживання смерті, культуру і терапію вмирання, про соціально-філософські, гуманістичні, психологічні і медичні аспекти допомоги вмираючому, – ось питання, які відразу привертають увагу читача діалогу. Причому розмова ведеться не про абстрактну людину. В.А. Роменець простежує, як на індивідуальному, суб'єктивному рівні усупільнена людина випробовує *трагедію смерті* – стикається з нею, переживає, бореться і примиряється, світоглядно перетворюючись у цьому процесі. Такий підхід і має бути основоположним у розмовах про смерть. Адже яке б місце смерть не займала у справах становлення і

самонадбання особистості, ніколи не трапляється так, щоб вона спокійно поставилася до акту власного відходу із життя – вмирання. Причому відходу в небуття, у “світ інший”, у будь-якому разі для неї безпрецедентно жахливий, невідомий, не проявлений. Це, власне, вихідна точка роздумів наших співбесідників, де обидва розуміють, що відхід із життя, хворобливі муки, страждання – багато в чому є наслідком пережитого людиною драматичного повсякдення, якості його сенсонаповнення.

Припустимо, людина, проживши плідне життя, повно здійснилася, зберегла себе у здійсненому. Вона залишає про себе добру згадку, розуміє, що створене нею прийнято заслужено, гідно, адекватно. Якщо розуміє – значить продуктивно вичерпалася творчо, заспокоїлася... Тоді, хіба не йтиме у “світ інший” так само спокійно, можливо, навіть, велично, красиво? Коли близькі, навколишні до того ж не руйнують (скажімо, своєю черствістю, неувагою, нелюдям ставленням) знайдений спокій, то людина, можливо навіть, вважає за краще піти із життя, ніж залишатися в ньому, щоб не ускладнювати своє існування мукою, “незаслуженим покаранням”. Саме так! Смерть як усунення важких життєвих колізій здатна магічно приваблювати. Трапляється, і нерідко, що люди перебувають у покірливому очікуванні кінця життя. Та все ж і в такій покірливості є якесь неприйняття смерті, почасти навіть у людей, котрі відчувають під його завісу нестерпні страждання.

Усвідомлюючи свою конечність, відчуваючи вододіл між життям і смертю, знаючи, що підеш скоро із життя (тим паче, коли “швидкість” ця досить конкретна), неможливо не перейнятися сенсожиттєвими турботами. Тоді ревізуємо прожите, оцінюємо досягнення і втрати. Визначаємося: чи так жили, чи те робили, чи до того прагнули? Чи утвердили себе, чи залишили по собі пам'ять, а якщо залишили, то яку? Наскільки значущу? І головне: що потрібно робити зараз, яку “дорогу до храму” будувати? Наш І має рацію: “Кожен будує для себе філософію життєвого шляху, котрий завершується смертю, щоб на основі цієї філософії поводитися гідно” [10, с. 207]. Та за загальними міркуваннями, якими б справедливими вони не здавалися, залишається питання питань: яким чином людина на глибоко сокровенному, екзистенційному рівні має пережити смерть, прийняти її, примиритися з нею? І не за чийсь рецептом, а за

своїм і для себе. Адже вмирає не загальне, не інший, – *вмираю Я*. Припиняється не чиєсь, а *моє життя*. Як би я не був пов'язаний з іншими, як би не мислив себе моментом цілого під назвою “людина”, як би не виявляв собою світ, *Я* – це *Я* зі своїм тілом і душею, духом, “*Я* як цілий світ” (*Г. Гейне*). З моїм існуванням, приходом у наявний світ щось тут так істотно відбувається... Не стане мене – не стане всього, що від мене, *мого*, неповторного, винятково унікального, незамінного! Чи припустиме це?!..

Можна, звісно, вдатися до міркування за *Г. Гегелем*, з огляду на “природність” стану речей... Та окремії людській істоті від цього легше не стане. Тим паче – екзистенції, людському буттю. Та й суспільному цілому, для якого відхід із життя *непересічної людини* просто так не минає. І добре, коли вона покидає земний вимір, виконавши себе, вичерпавши свої можливості (про що говорити, між іншим, уже є блюзнірством), зреалізувавши себе. Та ж зазвичай конкретна особа випадає з життя передчасно, а декому навіть судилося знати про невідступно навислу над ним катастрофу. До цього навіть не встигаєш підготуватися, немає можливості завершити почате, звести кінці з кінцями, нема сил і часу прийняти *долю*, зібратися. Невблаганний *вирок* не дає залишити після себе хоч одну “зачіпку” у світі. Людина віч-на-віч залишається із своїми сокровеними питаннями. Абстрактні, навіть логічно бездоганні, міркування тут мало допомагають. До всього ж відхід із життя – це не просто “вихід за двері”. Часто це тривалі хвороби, страждання... Тому цілком резонно в устах *І* лунає запитання: “Що робити тому, хто знає, що невиліковно, смертельно хворий?” [Там само]².

Людина не може не прийняти факт своєї смертності: просто іншого не дано. Всі вмирають, усіх рано чи пізно наздоганяє смерть. Від *сокровенної фатальності* цієї ситуації нікуди не дітися, її треба визнати, прийняти, знайшовши водночас свій шлях прийняття і

розставання із життям, довіклієнневою реальністю. Допоки людина не стане зважати на свій невідворотний відхід, вона не примириться з фактом наступаючої смерті. Доки якийсь загальноприйнятний (у цьому значенні – абстрактний) шлях не знайдено, її не покине крайнє занепокоєння, жах. Пошуки шляху ведуться на загальнозначущих, світоглядних, смисложитєвих вимірах повсякдення. Потрібні, передовсім, непорушні опори, підстави, які б додали людську відокремленість, внутрішньо пов'язували, примиряли її зі всіма іншими людьми, зі світом, навколишньою дійсністю. Без цього людині просто не обійтися. У пошуку непорушного опертя, примирливих шляхів полягає основне значення *переживання ситуації*, що склалася. Якщо ж підстави не відшукуються, людина не отримує задовільного пояснення того, що ж саме відбувається з нею. Настає стан приреченості, що призводить до болісних духовних і душевних страждань. Неможливість їх витримати нерідко штовхають особу до самогубства.

Приблизно так наші співбесідники бачать для себе вирішення одвічного для людини питання. Точніше, звідси починають. Власне, *проясненню* суті і шляхів *забезпечення примирення* людини зі своєю *смертельною долею* – надміру складному при уявній його простоті – і присвячений діалог, створений В.А. Роменцем. Причому йдеться не лише про “смертельну стежку”, а про будь-яку ситуацію, де перед нею грізно маячить тінь смерті³.

Досліджується “ситуація прогресуючої фатальної хвороби”. Висловлюється багато гострих спостережень, наводяться цікаві факти, підмічаються тонкі нюанси усвідомлення людиною цієї ситуації, відзначаються особливості відображення її смертельних станів і переживань у мистецтві. Все це, безперечно, важливо, та нас більше цікавить питання, до якого учасники діалогу підходять за етапами його розгортання. Мовимо про *страх смерті*, який захоплює не тільки людей, безпосередньо втягнутих у смертельну ситуацію, а й кожного,

² Співбесідники сходяться на думці, що приречена людина створює “філософію”, яка б *примиряла* її зі станом речей. Та як би не виглядала ситуація, її усвідомлення не припускає примирення людини зі смертельним фіналом земного життя.

³ Далі наші співбесідники прояснюють шляхи та обставини, де людина, котра опинилася в “термінальній”, смертельній ситуації, може знайти примирення зі своїм “страхітливим жеребом”. Вони говорять про обов'язок лікаря “зробити все можливе, щоб створити хворому психологічний комфорт”, підвищити настрій, мобілізувати “захисні сили організму на боротьбу із хворобою”, приділити йому максимальну увагу, по-людськи співчутливу турботу. Адже для багатьох характерне відчуття невиконаності, нездісненості... Особливо, коли це людина творча, непересічна, талановита. Тут вони пропонують чималий набір заходів, покликаних полегшити їй розставання із життям.

хто усвідомлює свою конечність земного існування. Спочатку покажемо, що саме страх смерті є найбільшою перешкодою на шляху примирення людини зі смертельною перспективою.

СТРАХ СМЕРТІ ТА УМИРОТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ

Учасники діалогу розуміють природність і неминучість страху, який відчуває уражена смертельною недугою людина. Навіть більше: упевнені, що “можна спрямувати його психологічний зміст так, щоб особа використовувала залишок часу життя повноцінно, в найсерйозніші дні і хвилини поводитися з великою гідністю” [Там само, с. 212]. Страх, котрий повністю опанував людиною, робить її “безпорадною і жалюгідною”.

Можливо, що й так. Але якщо страх смерті – це своєрідний захисний засіб, то від чого, для чого? І найголовніше: чому він робить смерть такою страшною, а вмирання таким болісним? А може він умироутворює людину, дозволяє їй відійти спокійно від світу? Адже вмирання, про що вони говорять далі, є, oprіч всього, *в-мир-ання*, тобто діяльність із відходу людини від світу, розчинення в ньому... Тоді, імовірно, справа полягає в іншому?

Неважко побачити: смерть як припинення людського буття, небуття конкретного існування, діє подвійним чином. В одному випадку – це деградація, *деструкція*, адже особа втрачає щабель в ієрархії буття, на який піднялася, перетворюється на прах, зникає, припиняється, повністю випадає із кола речей, де функціонувала, жила. Це безумовна трагедія, щось абсолютно неприйнятне, якась повна “розбуттєвість”, небуття. Саме стосовно такої смерті людина переживає панічний страх, саме її вона понад усе боїться. За витоками – це *тваринний страх*, котрий ріднить людину із твариною. Не випадково ж говорять про наявність у людини “інстинкту смерті” (З. Фройд)⁴.

Люди вмирають по-різному й по-різному переживають цей процес. Особливо глибокі переживання в багатих у духовно-практичному вимірі життя. Для них смерть і, відповідно, страх смерті під зазначеним – деструктивним

– ракурсом, затінюється, переводиться у площину повнокровного людського існування. “Кожен залишається зі смертю наодинці” (Г. Фаллада). І це так, проте залишається *простір людського до смерті ставлення-переживання*. Людина незрими нитками пов’язана із буттям, існуючим, і є невід’ємним моментом цього буття. Потрібно конкретно-історично, на індивідуальному рівні підходити до людського життя і смерті, до поведінки особи у цій ситуації, до переживання страху перед лицем смерті і самого процесу вмирання. *Отож ставлення до смерті є історичним* – похідним від світоглядної позиції людини, залежної від неї способу життя, активності, соціального становища, ролі в суспільстві, навіть місця проживання, віросповідання, нахилів, здібностей, прагнень. Тому важливо, як людина утвердила себе у сім’ї, де найтісніше контактує з тими, серед кого їй судилося залишити життя. Чи склалися між нею і близькими їй людьми почуття взаємної відповідальності, близькості, турботи? Чи полегшують вони нести тягар хвороби? В наявній “розколеній” дійсності повнокровне людське життя трапляється не часто (див. [5]). Вмирання виявляється тут як людський розпад, деструкція, провал у забуття. Тим і страшна така смерть, тим і жахливий страх перед нею.

У деструктивному варіанті страху смерті є момент, коли вагомість має не стільки сам страх, скільки *самоствердження людини* через забезпечення себе низкою звичних заходів і засобів. Насамкінець існує і той момент, коли вже, нібито, випробувані всі засоби для самозбереження, порятунку... Людину наздоганяє найбезнадійніший, найжахливіший страх подвійної дії. Спершу, коли вона отримує звістку про вкрай короткі терміни свого існування й усвідомлює свою *приреченість*, удруге – під саму завісу боротьби як свідчення повного і безповоротного *краху* надій на порятунок. Тоді, чи не є відчуття страху лише останньою “заціпкою”, якою намагається смертельно хворий чи хвора утриматися за залишок життя, не бажаючи розлучитися з ним?

Свідомість часом тішить себе надією, що страх наш ілюзорний. Може, він схожий на

⁴ При цьому забувають, що людина – носій і творець свідомості, культури, духовності, що це особистість, екзистенція, персоніфіковане людське буття. Дослідник *психології людини*, який це розуміє, обирає *філософське бачення останньої*, а отже бере до уваги її свідомість, дух, усупільнення, практику, світ... Це визначення людини “знімає у собі” (Г.В.Ф. Гегель) людську психіку. Звідси постає вимога підходити до людини конкретно-історично. Тоді не можна схарактеризувати смерть, вмирання і переживання людинності, підбираючи для цього якісь факти із величезної безлічі наявних заради підтвердження своїх ідей, забезпечення бажаному правдоподібність.

те, що, скажімо, переживає парашутист перед стрибком, розвідник, йдучи на бойове завдання? Тоді, за великим рахунком, за страхом ховається безмірне: свобода, справжній порятунок, вище життя. Такі аналогії доречні, проте надто бідні, адже в буденних реаліях є щось таке, перед чим аналогії просто тьмяніють. У страхові смерті передусім *гнітить сам страх*: людина боїться свого страху, точніше, тих болю і страждань, які відчуває у процесі вмирання, на шляху відходу із життя. І це не обов'язково муки фізичні, подеколи душевно-духовні страждання набагато важчі. У будь-якому разі терзання хвороби, втрата життєвих зв'язків, драматичне розставання із життям до межі загострює екзистенційні переживання, аж до волення тіла і душі.

У стані страху смерті неважко углядіти багато складових. Людина випробовує страх смерті в інстинктивному пориві до самозбереження (тут можна побачити і болісне відчуття повної невизначеності, і жах страждань). Страх виникає від усвідомлення безповоротності того, що чекає, від краху нездійснених надій і планів, невипробуваних радощів (особливо у молодій людини, котра ще не здійснила свого життєвого покликання)⁵. Відсутність чогось рятувального, крик і навіть волення допомоги ще живого суцього, визнання та опір чужій безжальній долі, котра заперечує все, дотепер ясне і зрозуміле, – все це і багато іншого виявляється у страхові смерті. Достатньо лишень почути цвинтарну німоту, побачити життя, яке розкладається, тлінь колись квітучого і життєрадісного.

Страх смерті – далеко не просто інерція минулого і не простий природний опір невідомому. Це вочевидь цілком конкретний, реальний страх перед зникненням, небуттям. І чим безглуздіше протікало життя людини, тим страшніша, тим неприйнятніша смерть, тим більше вона страшиться померти. Звісно, якщо *по-людськи* переживає своє випадання із життя. Чим менш інтелектуально розвинута людина, чим більше у її життєдіяльності тваринного начала, чим менше її відчуття, пере-

живання і прагнення окультурені (культурою високою, вершинно людською), чим більше вона відчужена, “одномірна” (унаслідок сучасної технологічної дійсності), чим більше роздуховлена, – тим більше моментів деструктивно-тваринного страху смерті, тим менше змісту від власне людського джерела-початку. Немає в такому вмиранні нічого від любові, зате дуже багато якихось зовнішніх прив'язок-зачіпок. У цьому значенні страх смерті обіймає моменти *готовності* і *неготовності* до відходу у потойбіччя. В деструктивному варіанті страху, поза сумнівами, переважає неготовність.

Людина, котра творчо уреальнює своє повсякдення і має високі цілі, здебільшого не переживає надто гостро страх смерті. Своім життям вона готує себе до відходу із нього. Її настрій світиться позитивно очікувальним ставленням, подякою до прожитих днів, навіть із якимось містичним благоговінням вона очікує переходу у Вічність. Здатна повністю позбутися деструктивного страху смерті, про що В.А. Роменець чудово говорить на останніх сторінках книги (див. [10, с. 188–190]).

На часі характеристика другого варіанту виходу із наявного людинобуттєвого стану, який ми називаємо *одухотвореним страхом смерті* – сходженням на вищій життєвий щабель лінією освітлення повноти повсякдення. Примітно, що відхід подвійний, як і саме сходження. З одного боку, це процес, де людина припиняє наявне буття, проте знаходить нове існування. Перетворюючись (почасти радикально), вона начебто піднімається до такого функціонування. Страх смерті забезпечує цей рух-поступ. Життєва лінія не вривається: особа стає особистістю, екзистенцією, людським буттям, піднімається на порядок вище у напрямку до буттєвості... Спадкоємність життя не переривається, а зберігається. Точніше, смерть постає тут *буттєвим стрибком*, який приносить більшу повноту життя, більшу наближеність до повсякдення, більше розкриття нових здібностей і реалій людських⁶. Відбувається буттєве сходження людини

⁵ До складових деструктивного страху смерті слушно віднести також обтяжливі уявлення людини про “потойбічний світ”, “безмовність”, “цвинтарний холод”, “тяжкість і вогкість землі”, “глуху кришку труни”, “таємниці кладовища”, марновірне відчуття жаху, сполучене з уявленням про труп” (див. [10, с. 214]).

⁶ Ф. Ю. Василюк досліджує переживання людини, котра потрапляє в критичну ситуацію, і виокремлює серед інших (гедоністичне, ціннісне, творче) *реалістичне переживання*. Останнє характеризується прийняттям суб'єктом неминучості того, що з ним відбувається. Йому не залишається нічого іншого, як *терпіти* та покладатися на можливі позитивні зміни ситуації в майбутньому. На цьому підґрунті здійснюється “стрибок” від одного життя до іншого. “Колишній зміст життя, яке стає тепер неможливим, відкидається реалістичним переживанням; суб'єкт має тут своє минуле, проте не має історії” [8, с. 151]. З огляду на предмет нашого дослідження, зрозуміло, буттєвий стрибок здійснює людина, котра *переживає страх смерті*. Тоді історія не закінчується, вона продовжується, проте в іншому вимірі. Ф. Ю. Василюк показує це, досліджуючи ціннісне і творче різновиди переживання.

шляхом якісного оновлення, трансцендування у вищу уреальнену дійсність.

За другого варіанту має місце такий одухотворений страх смерті, коли людині страшно вмирати, та вмирає вона в ім'я самого життя. Своєю смертю вона прославляє, поширює горизонти життя, присвоює йому нові властивості і можливості. Прославляє, отже, продовжує, ширить, не тільки життя інших людей, а і своє власне, хоча й ціною самовтрати, загибелі... І що важливо: її прагнення-динамізми від початку надзвичайно одухотворенні, що непідвладні осмисленню на рівні суто психічних переживань. А якщо це наявне, то із розумінням, що останні – усупільнені, окультурені, одухотворені. При такому ставленні до смерті людина зберігається в культурі, історії, в духовному житті, де упредметнює себе, і не тільки. Втрачаючи фізично-тілесну наявність, вона увіковічується духовно, предметно, інтерсуб'єктивно (*Г. Марсель*). Припиняючись як окрема, конечно людська істота, все ж зберігається у роді людському. Це шлях до примирення, осмисленої самореалізації, якщо не враховувати перспективи, що були відкриті нашими “космістами” (*М.Ф. Федоров, В.І. Вернадський*).

В обох випадках одухотвореного страху смерті вона сама є своєрідним продовженням наявного життя, його забезпеченням, піднесенням і, у цьому сенсі, – очищенням. Смерть стає *самим життям* у щонайвищих його проявах. Хай вона не звільняє людину від страху, адже справді від нього беззастережно ніхто не звільнений. Та це страх уже зовсім іншого – духовного – плану. В нього – *страждально-любна* природа, він виражає по-справжньому людську самореалізацію, будучи одухотвореним *страхом перед... і страхом за*⁷.

Спочатку цей різновид страху смерті має пасивний характер. Якщо у стані страху людина намагається щось робити, то пасивно – тікає, лікується, вдається до психологічного захисту... Іноді просто безсило волає про допомогу, не роблячи ніяких дієвих актів подолання ситуації. Далі, рано чи пізно, з'являється страх як активний, дієвий порятунок. Саме у такому своєму самовиразі він перетворюється у страждання і любов. У дієво-страждальній, любовній даності страх смерті

знаходить себе вже як щось конструктивне, творче; натомість його деструктивна складова залишається. Однак не він визначає людське світоставлення. На зміну негативному значенню страху смерті приходить позитивна, життєствердна (високостраждальна) її місія. Причому ситуація страху змушує людину подивитися на себе начебто наново, переосмислити своє існування, переоцінити все, що і як робилося. Навіть більше, страх ревізує смисло-життєве самоставлення, стимулює переоцінку цінностей, пошуки життєвих орієнтирів, які б виправили все те, що було втілене у повсякдення не так, мобілізували власні зусилля на рятунок, на дійсно богоподібне утвердження у світі. А останнє у максимі людського життя – це завжди *страждання* (*Ф.М. Достоевський*).

У стражданні потрібно шукати не тільки щось від мук, болю, неприємності тощо. Страждання вміщає у собі момент, який у людині формовивляється як *страждання* (див. [6, с. 128–130]). Такий *страждальницький* страх не зводиться до вузькопсихологічних переживань особи перед небезпекою. Страждати можна й задля нових знань, за успіх своєї команди, за друга, за своє фізичне чи духовне зростання. Страждають люди у натхненні, творчому захваті... “Больові” страждання не виключаються, але страждальницький страх – це передовсім страх за своє людське буття, за те, як *Я* відбуваюся перед іншими, світом, Богом. Це страх за те, що, мабуть, не здійснив того, на що був покликаний, або зробив зовсім не те. Це також страх, що не вистачить сил, можливостей чи часу для самоздіснення, реалізації своїх прагнень і покликань, котрі надходять від світу, свідомого буття.

Страх, яку б стадію становлення не проходив, має спрямованість на предмет, *за* і *перед* якими він з'являється. У нашому теоретизуванні таким предметом є смерть, котра сутнісно невідома, утаємничена, незрозуміла... Саме тому *перед* нею відчуваємо страх як відгомін чужорідного, котре жахає невідомістю, інколи фатально ризикуємо здоров'ям, долею, життям. Та страх відчуваємо *за* – коли страшимося: чи витримаємо, чи знесемо присутність смерті віч-на-віч... Водночас цей страх припускає наявність й інших людей, світу, де *Я* пов'язане із ними, зріднене, несе за них відпо-

⁷ Про це далі. Наразі зазначимо, що таке випробування страху смерті не приходить одразу. Одухотворений страх смерті розвивається і має стадії. Учасники діалогу описують різні ситуації і показують, як, залежно від обставин, реально здійснюється цей процес.

відальність. Людина випробовує у собі страх *за* і в тому розумінні, коли не впевнена, чи не здатна опанувати можливою небезпекою, коли невпевнена у своїх силах витримати натиск близької смерті.

Найголовніше в страхові смерті, напевно, те, що він “вроджено” сидить у людині своїми деструктивними метастазами. Звідси найтяжче випробування – страхом небуття, втрати життя, оскільки смерть віднімає найдорожче – співприсутність усьому і вся, факт безпосереднього життєздійснення. Смерть – винятковий предмет дослідження, що перший серед решти імовірних, викликає тривогу, страх. І справді, своїм приходом він припиняє окремішнє людське існування. Там, де смерть, нас немає і не буде...

Отже, кожен із нас певною мірою переживає страх смерті, страх від предметів, пов’язаних із нею. Якщо такі предмети відсутні чи невідомі, то немає і страху. В кого відсутнє уявлення про смерть – він страху *перед* і *за* нею не відчуває. Це властиво багатьом людям, зокрема молодим, у яких попереду ще багато життя – безхмарного, повнокровного, безпечного. Смерть вони уявляють як *чужу* смерть. Щоправда безтурботне ставлення до смерті може виявляти і той, хто “звів із смертю рахунок”, отже, самовизначився, примирився зі своїм станом, знайшов смисложиттєву платформу, світоглядну підставу, виправдання свого тут-буття. Якщо людина не пускає смерть “у двері” свого існування, то бореться, страждає, та все ж не може покінчити зі страхом, доходячи деколи до найвитонченіших “вивертів”, колізій долі.

Людину, котра заспокоїлася, взагалі-то також не полишає страх. Проте останній уже забарвлений більше позитивно, аніж негативно. У свідомості він не стільки знесилює, жахає, скільки заспокоює, примиряє з очікуваною подією. Звідси наявність у страхові смерті ще одного важливого елемента, наміченого учасниками нашого діалогу, – “емоційного механізму”, котрий полегшує людині входження в майбутню реальність. У цьому сенсі страх смерті доцільний, адже допомагає організму зберігати адаптацію до середовища на належному рівні. Як тільки припиняється адаптація – зникає антагонізм між здоров’ям і хворобою, що, не відчуваючи опору, поглинає організм.

Як би там не було, важливо не забувати, що у “спілкуванні зі смертю” людина переживає не тільки негативні почуття. Коли предмети, навіть найстрашніші, надихають, тоді страх

виявляє причетність до *страждання*. Отанне, своєю чергою, найщільніше зрощене з любов’ю (див. [6, с. 131–134]) і діє як життєстворний антагоніст смерті.

ЛЮБОВ ЯК АНТАГОНІСТ СМЕРТІ ТА УМИРОТВОРЮВАЧ

Два полюси протистоять у свідомості людини, заповнюючи їх усім розмаїттям переживань, прагнень, відчуттів, ідей. Один – любов, воля до життя, життєтворчість, другий – майже цілком виражений всеїдними тисками смерті. Звісно, волю до життя, його творчу інтенційність тощо, не варто беззастережно і рівнозначно підводити під любов, проте любовне начало тут наявне і має безліч, деколи невпізнаних, форм. *Одухотворений страх*, зокрема як *комплекс самозбереження життя*, також є специфічним проявом любові. Якщо любов і майже все, що із нею пов’язане, в існуванні людини слугує оберіганню, зміцненню, продовженню життєпотoku повсякдення, то відчуття смерті сіє деградацію, руйнування. Легко бачити, що в обох випадках присутні об’єктивні і суб’єктивні чинники. *Об’єктивно* людина старіє, відходить, виноситься із життя. Та буває й таке, що вона *суб’єктивно* тяжіє до смерті. Тоді воля до опору, духовний страх смерті, сила любові в неї начебто згасає. Складається навіть враження, що це любов штовхає конкретну особу до такого тяжіння, принаймні у певних ситуаціях. Тут торжествує деструктивний страх смерті, проте не беззастережно, принаймні він майже ніяк не пов’язаний із любов’ю до життя. Отож, говорячи про любов у зв’язку зі страхом смерті, останній, як не парадоксально, постає одухотвореною даністю.

Тоді *життя по смерті* існує, будучи навіть більш значущим, ніж наявне земне перебування. *Комплекс самозбереження життя*, вершиною якого є любов, не випадає із-під диктату зазначених чинників. З боку об’єктивності він виявляється у живому, вже на досвідному рівні закладеному, прагненні до зростання і розширення. Натомість у високорозвинених організмів активність життєзбереження збагачується завдяки свідомості, творчій активності. Тут любов утверджується суб’єктивно, вона – засіб і шлях дієвого самозбереження, протистояння смерті, причому не наодинці, а сумісно з іншими, спільно, суспільно, діяльно-творчо. Неможлива любов ізольована від суспільства, світу, повсякдення.

Зустрічний рух-наближення світу, найближчого і далекого оточення, також постає засобом-умовою множення любові, завдячуючи якій уможлиблюється умиротворення перед лицем смерті й навіть більше – достойник знаходить безсмертя. Мовиться про повнокровну любов, до якої долучається світ, де присутне буття, довкілля люблячих. У цьому разі зростають сили, надається підтримка за самовідданість в любові, вичерпується не тільки із її зустрічного потоку (ним може стати і саме життя), а й з оточення енергія, час, психодуховний потенціал. Просякнута любов'ю особа не зникає у леті, а увічнюється у справах для інших, у формовиявах буття. *Життя продовжується після смерті*, і любов – підстава цього руху-поступу. Жодна форма творчої реалізації людини не може порівнятися з любов'ю у цьому відношенні. Її безсмертя знаходить тоді, коли втілює себе у результатах *любовної творчості (Платон)*. Відбувається причащення-злиття люблячих із родом, світом, любовне сходження до буття, куди долучається увесь світ, у тому числі й людський загал. Любов не може не бути вічною, передусім у сенсі всеосяжної, переповненої миті, яка б увібрала у себе вічність, зупинила час. Вона безсмертна, адже людина любовно творить загальнозначуще, ціннісне, поповнюючи скарбницю культури, набуваючи вічної пам'яті справами і плодами своїми у житті наступних поколінь і культур. Хіба не зігріті, не просвітлені ми, нині суцї, любов'ю людей, котрих вже немає серед нас, але які впливають на нас “живіше всіх живих”?

Саме *любов як страх перед смертю* і страх за себе та оточення дозволяє людині гідно примиритися зі своїм відходом і навіть розраховувати на щось більше. Дієво-страждальний страх смерті, таким чином, можна зрозуміти не тільки як страх втрати любові – цієї “великої прихильності до краси життя, зосередженого в конкретній людині, предметі, пейзажі” [10, с. 217], а й як зміцнення, зростання, розширення горизонтів любові, і не лише індивідуальних, а всезагальносвітвих, тотально життєдайних.

Наразі звернемося до положення учасників діалогу про смерть як “очищення” життя лю-

бов'ю, про те, як завдяки смерті людина, любовно страждаючи, підноситься і прояснюється⁸.

Перебуваючи віч-на-віч зі смертю, любов очищується – у значенні випробовується, “витримує іспит на зрілість”. Отож, звільняється від поверхових внесків, брехливих масок, оманливої видимості. Мовимо про взаємини між люблячими сторонами, а не про саму любов, котра як процес і розгорається, і затухає. Розгораючись, вона поширюється і поглиблюється, причому аж до меж людського буття, які конечні в конкретному випадку та безконечні у своєму розвої-поступі. Затухаючи, вона не вмирає, а зникає. Саме у вогні любові страждають, а відтак прояснюються, наповнюються силами і можливостями, розширюють свої здібності і потреби, наближаються до повнокровного буття. Страждання ж, коли не любовне, веде до деградації, аж до повного знищення людиною самої себе.

Із смертю страждання пов'язане зовнішнім чином, воно лише супроводжує її, будучи наслідком розставання із життям. Сама по собі смерть не є стражданням, оскільки припиняє все життєве, у тому числі й страждання. Загалом смерті як такої не властива страждальність. Вона страждальна у тому розумінні, що через неї, залежно від того, куди веде – до деградації чи піднесення, – люди страждають. Якщо життя ушляхетнює смерть, то тільки тоді, коли підводить до себе людину, прославляє її через смерть. І будучи на шляху до смерті, особа, знову ж таки, страждає від тяжіння любові, життя. Відтак очевидно, що страждання пов'язане тільки з життям, а не зі смертю. Чи не тому, люди без мук розстаються із життям, коли майже не переймаються смертю, як це було з нашими чорнобильськими пожежниками?

А, може, у піднесеній любов'ю смерті *страждальність* усе ж таки присутня? Адже любов може ушляхетнювати, очищати смерть своєю величчю, значущістю, цінністю, і тоді вона нібито платить смерті справжню ціну, звільняє її від усіляких поверхових і непослідовних привнесень з боку здорового глузду. Тоді очищується вона не “об'єктивно”, а суб'єктивно, *для конкретної персони*, і як абсолютне припинення життя – вона ніяка: стрибок,

⁸ Любов може підвестися через смерть за умови релігійного світосприйняття, для якого смерть стає своєрідним “містком” переходу людини у вищий стан життя і любові. Та найглибше “очищення” любові виражається через осмислення її як *страждання*. Загалом любов від першопочатку страждальна. Чи втрачаємо ми її, чи знаходимо, – без страждання не обійтис. Причому, якщо це справжня любов, то страждання постає у вищому і найчистішому своєму виявленні.

якість, кількість, – ні гарно, ані погано. Такими їх робить наше *ставлення-переживання*. Так само і зі смертю: героїчною, болісною, передчасною вона стає лише взята з боку ставлення до неї. Про стан смерті сказати нічого. Сутнісно виявляємо героїзм чи мучимося не ради смерті, а задля розставання-зустрічі із життям, з любов'ю. Наші муки слугують вищому, світлішому; навіть суцільний жах, котрий почасти навалюється своєю безвихідністю перед безглуздою смертю, – хіба це не від небажання втратити життя, свідченням і підсумком чого і є смерть?

Відхід у смерть через розставання із життям, втрата з нею усіляких зв'язків є процес вмирання. Тоді, вмирання і смерть – не одне і те ж. Коли вмираємо, ми ще перебуваємо в царині життя. Коли вмирання завершилося, то припинилося й життя, вичерпало себе; і лише тоді настає смерть як абсолютно нез'ясовний стан безжиттєвості, який неможливо описати засобами життя, не використовуючи їх у негативному значенні. Відтак любов очищує, освітлює не смерть, а процес вмирання як згасання життя, страждання через проживання. Тим більше це має місце, коли вмираємо, розлучаємося із життям “задля торжества життя”, перемоги добра над злом, вищої ідеї. За великим підсумком, тут фігурує не смерть, а життя, причому як найдорожчого уреальнення нас самих, що маємо і чим можемо пожертвувати в ім'я життя. Тоді не потрібно звеличувати чи принижувати смерть, розглядати її як щось високе чи низьке⁹.

Смерть *уявляється* або ж як деструкція, або ж як сходження. У будь-якому разі це погляд на неї, а не вона сама. Як таку смерть важко схарактеризувати. Хіба що у зв'язку з життям вона чогось варта. Через неї доводиться страждати і тим більше, чим більше людина любить і повнокровно живе. “У любовному стражданні наявні і свідчення життя, і страждання смерті. Не будь останнього, не було б і любові” [Там само]. Воднораз любов, як і життя загалом, зобов'язані смерті. Якби людина

не переживала смерть, не знала своєї скінченності, то вочевидь не відала б і любові. Страждання її було б поверхневим, швидкоплинним, майже не відчутним. Життя вмираючої особи “породжує зростання любові до буття. Воно не може бути досягнуте у житті, де однозначно не позначений кінець” [Там само]. Ніщо так, як смерть, не пробуджує в людині любов до земного повсякдення, тобто життя як любові жити.

Чи не всі філософсько-релігійні світоорієнтації прагнуть оточити людину любов'ю, турботою під час її розставання із життям. Причому обіцяють любов куди більшу, ніж у поцейбічному житті. Любов подається не тільки як рятівник від турбот і скорбот земного повсякдення, а й як рятівник життя, його вищого формовияву, значущості, як спокутування страждань, які супроводжували особу на життєвому шляху. Очевидно, що люди живуть в ім'я любові, а люблять в ім'я життя. *Життя без любові – найстрашніше нещастя.*

Любов – турбота про життя, тоді як страх за життя – перед образом смерті. Людина, позбавлена любові, позбавляється перешкоди перед смертю. Не випадково, ті, хто втратив любов (із тих чи інших причин), почасти просто йдуть із життя. Адже немає більших “зачіпок” для утримання людини у повсякденні, аніж любов. Буває так, що закоханий, задля збереження життя у коханій, розлучається із власним життям. Тоді це не самогубство, а найвищий екзистенційний акт, що *подвоює життя*. Віддане життя в ім'я життя – тотожне любові! Смерть в ім'я любові – вільної, повновагомої – висвітлює ставлення до життя. Особливо це має місце тоді, коли смерть приносить потойбічне, вище, вічне життя. Смерть як засіб життя стає *піднесенням*, звільненням від поцейбічної обмеженості. У цьому сенсі смерть є об'єднуючим началом¹⁰.

Схарактеризовані взаємини – у процесі занепаду, кризи культури, разом із розколом людського буття на існування і сутність, із відчуженням людини – це певна норма завершальних етапів *практико-духовного* (і на

⁹ І наводить слова Й. В. Гете: “Візьму тебе у безмірність і в ту височінь / Де ти і я в єдине злилися” [Там само], та не про смерть говорить поет, а лише про вище життя. Щоправда вона стає надбанням людини тільки по смерті, треба думати, заслуженої. Утім це інше питання. Головне ж те, що не про смерть, а про вище життя, де роздільно існуючі на Землі люди можуть навіки злитися воедино.

¹⁰ Це відзначають учасники діалогу, коли говорять про арабську поезію Відродження. Закохані герої глибоко страждають від того, що життя дає “нарізність їхнього існування, яку поруйнує лише смерть героїв”. Можливо, хоча відомо, що М.Ю. Лермонтов надто сильно переживав факт невизначеності своїх взаємин зі своєю коханою після її смерті. Імовірно, тому, що не прагнув підтримувати їх у поцейбічному житті.

першопочатку духовного) *освоєння світу*. В цей час світовідношення людини нерідко набувають ідеалістично-релігійного забарвлення. Смерть сприймається як антагоніст любові (див. [5; 7, с. 170–197]). Та навіть і тоді важко собі уявити, щоб смерть, руйнуючи, не утверджувала б любов. Адже що залишиться від любові, якщо суб'єкт її, пожертвувавши собою, повністю зникає? Свідомість, котра не приймає взаємозв'язок життя (любові) і смерті. І справді, це предмети у край різні. У своїй любові до когось чи чогось, *Я* може дійти ідеї смерті (“любов до труни”, “смерть одна розлучить нас”), та аж ніяк не припускає, що у змозі перед лицем смерті полюбити її. Для людини початкових етапів практико-духовного освоєння дійсності все це – абсурд, безглуздя. Смерть тут із очевидністю є антагоністом любові, її межею. Позитивний зв'язок смерті з любов'ю не проглядається. Тим більше несумісні із любов'ю поширені у цей час садомазохістські штучки (*Е. Фромм*). Та що цікаво: у природі любові не має місця смерті як деструкції; точніше, лише сутнісно узята вона мислиться поза деструктивністю. Та все ж, оскільки від деструктивного витоку нікуди не дітися, любов покликана узмістовлювати цей процес, щоб і тут вносити момент життєтворчості – поширення та збагачення царини життя. Отож мовиться не про просте знищення, тим паче речово-споживацьке, а про процес, де людина реалізує свою *оберігаюче-цілюючу місію-турботу*. Остання розкривається в конкретно-історичному становленні. Тому про любов варто говорити як про предмет, узятий в аспекти культурно-історичного становлення.

В умовах відчуженого людського буття любов виявляє свою *незрілість*. Та й “перед-історія людства” не вічна. Їй на зміну приходять “справжня історія” (назвемо її *співбуттєвим людським буттям*). І хоча любов тут не вимагає людських жертв в ім'я своє, нерідко трапляється, що люди все ж жертвують собою. Причому охоче, з натхненням, особливо у ситуаціях, де любов-життєйність убачається після смерті. Остання, піднімаючи особу до вищих станів, стає переможною. Іншими словами, життя після смерті продовжується, звільняючись від скороминущих обмежених

форм власного протікання, підіймаючись на вищий ступінь. Відтак, як не парадоксально, залишається безперечно важливою фатумна обставина: *життя неможливе без смерті*. Завдяки смерті як свідченні уразливості життя, воно підіймається на новий, досконаліший горизонт свого повсякдення. *Шляхом* піднесення життєпотоків, *засобом* сходження його на новий щабель більше поціновується *сама смерть*. Звідси смерть – це не просто обірване життя, а *стрибок у царину нового буття*. У цьому процесі спостерігається і таке припинення життя, яке є руйнуванням, ентропією наявного. Проте і тут неодмінно присутня й така смерть, яка закономірно-випадково забезпечує сходження, якісне збагачення, розквіт процесу життя.

Стверджуючи це, немов упадаємо в суперечність зі сказаним вище про амбівалентність смерті. Адже з'ясовується, що перед нами дві її форми, одна з яких веде до *деструкції*, інша – до *сходження*. Проте поглиблене рефлексування виявляє, що смерть – не причина вмирання речей, людей. Не у смерті справа, а в *суперечностях*, через які потерпає життя. Однак у тому-то й річ, що жодне суще не вільне від суперечності. Тому рано чи пізно поступається місцем іншим реаліям, зокрема – вищим, якщо зберігається в *негентропії*. Коли ж цього немає, то речі деградують, йдуть нисхідною. Негентропійне джерело слушно пов'язати з *любовною творчістю*¹¹.

Життя зобов'язане смерті, а разом з нею і присутність життєтворчості, любові. Та чи так само правильно, що любов недосяжна для безсмертного сущого? Чи Бог, матерія, мати-природа позбавлені любовного першопочатку? Якщо останній – “унізу” людини (як багато хто уявляє), то ні. А якщо і “зверху”, і з усіх сторін людини, яка лише носій, виразник, представник єднання, то зобов'язаний усім, що охоплює і цілком матеріалістично реалізовується. Саме про це пише В.А. Роменець. І треба віддати належне його поміченому талантові: у діалозі беруть участь не два, а три суб'єкти (див. [1, с. 370]). Третім виступає мати-природа (буття, Бог, матерія), причому дуже активно. Підсумкове “слово” в діалозі сказано саме цим співбесідником, що розглянемо далі.

¹¹ Як і життя, любов не може позбавитися смерті. Тоді, чи позбавлені безсмертні істоти можливості любові? Ні! Позбавлені страху смерті, потреби боротися за життя, не прагнуть утвердження життя, а відтак вони, треба думати, любові не знають. Це помічають наші співбесідники: “Життя, яке минає, породжує піднімання любові до буття. Воно не може бути досягнуте за життя, у якому чітко не визначений кінець” [10, с. 217].

Очевидно, що без любові, без життя смерть безглузда. Не буде живого, нікому й умирати. Мертві (уражені смертю, “неживі”, причому, ще за життя), не люблячі – не вмирають. Але і не живуть, оскільки справжнє життя – це єдність життєвості і смертності, або діалектика смертельного життя і життєвої смерті. Отож роль смерті у життєствердженні не тільки негативна, а й позитивна. Людина, власне, тому й людина, що смертна. Між любов’ю і смертю, справді, багато спільного. Крайнощі сходяться. Здоровий глузд їх розмикає, і знову на кожному кроці натрапляє на “дивовижні чудасії”, “парадокси життя”, якісь незрозумілості.

Вище було показано, як у своїй “очишувальній роботі” любов і смерть наділяють одна одну *страждальністю*, котра вкорінена у природі страху. Страждальність любові і смерті пов’язана із страхом, причому незалежно від того, як конкретно в історичному становленні, або ж розумінні, вони виявляють. Слід лишень пам’ятати, що йдеться про *одухотворений страх смерті*.

Любов, котра вкорінена у природі страждального страху, доцільно розглядати не як еротичну, а як життєдайну, світорозбудовчу. Точніше – перед нами любов, понад усе споріднена з екзистенційною турботою людини. Зрозуміло, щоб виражати, виявляти таку турботу, особа має дорости до екзистенційного здійснення життя, що далеко не всім це доступно. Той, хто не піднявся до рівня екзистенційності, не досягнув особистого самовираження, не здатний до турботливо-любобного поводження з навколишніми. Тим паче тоді, коли переживає деструктивний страх смерті, безслідно розлучаючись із життям. Та хіба сенс і мета існування кожного землянина не полягає у всеосяжному особисто-екзистенційному самовідкритті? Чи не покликаний він прагнути самоздійснюватися у злагоді з людяністю, часом, буттям? Адже саме так, існуючи і будуючи життя повнокровно та любовно-творчо, людина здатна досягнути примирення зі смертю. Отож мовимо про шлях її *умиротворення* перед обіймами смерті.

МАТЕРІАЛІСТИЧНИЙ ШЛЯХ УМИРОТВОРЕННЯ

Вочевидь найважливіше для людини, яка опиняється віч-на-віч зі смертю, – знайти примирення. Про це говорили, коли осмислювали страх і любов, наголошуючи, що, за В.А. Ро-

менцем, саме останні, особливо любов, є ефективними засобами умиротворення зі смертю. Наразі потрібно прояснити, яка конкретно любов зі страхом сприяє умиротворенню? З яких світоглядних позицій, смисложитєвих настановлень особі належить здійснювати любов, жити? Як творити любовно ради умиротвореного відходу із життя – щоб залишитися у ньому? Ці запитання, як і ті, що розглядалися раніше, вимагають конкретно-історичного пошуку відповіді.

Любов-життя і смерть, принаймні в офіційній культурі, радикально дистанційовані одна від одної. Особливо в розвинених формах, де дух ентузіастичної самопожертви людини “в ім’я загальної справи” вже згас. А якщо і є намагання сполучати смерть і любов (любов як жертва смерті), то виглядає це “ненормально”. Напевно, у такій культурі (суспільстві, цивілізації) із цінностями щось негаразд. Людське існування розколоне навпіл, буття втрачає орієнтири, множаться тенденції до інверсії ціннісних настановлень, до негативно-деструктивних смисложитєвих потуг. Культура не “відкриває” для себе, що зі смертю життя не припиняється повністю. До цього “відкриття” вона крокує довго, через болісні сумніви, у час занепаду, на рівні *духовного освоєння дійсності*. Саме від прийняття смерті розпочинається рух-поступ до насичення її духовним першозмістом.

На ступенях попередніх і наступних, після такого “розквіту” культури, смерть і життя (любов) усе частіше поєднуються. На стадії зростання, визрівання культури, суспільства померти в ім’я загального блага, батьківщини (через любов до неї) вважається гідним, героїчним учинком. Він оспівується, підноситься, а смерть героя розцінюється як вищий прояв життя, відданого за людей. В.А. Роме-нець сказав про це більш, аніж повно (див. [2, с. 539–540, 572–581; 3, с. 750]).

Отже, смерть і, відповідно, ставлення до неї, постає або як прославлення, просвітлення, очищення, підтримка життя, або як деструктивна непривабливість, як безглузде випадання із повсякдення, як розставання, що і вмираючим, і тутешніми сприймається як щось неприйнятне (“не пожив”, “не зробив, що потрібно”). Це *звичайна* і тому *страшна смерть*, передусім тим, що в ній наявне деструктивне джерело, і тим, що вона зовсім і назавжди припиняє людське існування. Та все ж момент *одухотвореного страху смерті* тут

реально наявний: людина кудись йшла, чогось прагнула, і навіть коли робила зло, то з якоюсь “старанністю”...

Різновиди ставлення до смерті сходяться між собою на рівні релігійно-ідеалістичної складової суспільної свідомості. Вважається, що після смерті людина не безслідно зникає, не абсолютно припиняється її життя, а зберігається, хоча і в іншій формі. Такі уявлення живучі, особливо у зв'язку з переходом панівних світоглядів на духовний рівень становлення, де ідеалістичне світосприймання явно переважає. Зовсім по-іншому витлумачується співвідношення смерті і життя (любви) за умов, коли життя людей, суспільства натуралістичне, тобто не протистоїть природі, космосу, а є їхнім продовженням, моментом. Це відбувається у ситуаціях практичного освоєння дійсності (див. [5; 7, с. 181–184]), на найперших порах становлення соціуму як у загальноісторичному плані, так і в конкретно-історичному. Відхід із життя, смерть – це не припинення життя взагалі, а його продовження в іншому, довершеному вигляді. Не випадково герої багатьох авторів, та й реальні люди цього історичного часу, з легкістю покидають наявну дійсність, щоб “піти у світ інший”, адже на них чекає не просто щасливе, а “вічне життя”.

Україн трагічним є ставлення до смерті під час нисхідного руху цивілізацій, особливо на підсумкових етапах практично-духовного і початкових рівнях духовного освоєння людиною дійсності. Відбувається переоцінка цінностей, настає епоха декадансу, кризи панівних засад життя. Ідеалізм у його різних формах розквітає. Дух не сприймає нічого матеріального, смерть як припинення фізичного існування людини, як своєрідне насильство над духом з боку матерії відкидається, тому що обриває нормальний перебіг подій, котрий претендує на вічність. І хоча смерті начебто немає, вона дивиться на людей зі всіх “шпаринок життя”, і не лише дивиться, а й очікує... Щоб особа не робила, за яку б справу не бралася, – її чатує зовсім не обнадійлива перспектива. Коли в суспільстві хитаються смисложиттєві засади, коли людина втрачає сенс існування, то смерть владарює усюди. Її

неможливо відділити від життя, вона постійно маячить як руйнівна основа, безглузда негативність, що веде у забуття.

З такою смертю пов'язувати життя, тим паче любов, немає сенсу. Якщо ж любов і сполучають з нею, то не з метою піднести життя, а навпаки – висвітлити її як трагедію, об'єктивну неминучість, як те, що ззовні нав'язує себе, про що не можна мислити, не здригаючись від страху і жаху перед грізною, що навалюється з усіх сторін, катастрофою. Як би не хотів, як би не намагався закрити очі на це, – не можеш! Повсюди голосно волає жах, тьмарить і пересилує усе навколо. Навіть наймиліше і найближче – все смертельно спотворене, все катастрофічно сюрреалістично. Для духовного світоставлення, особливо у традиції західної цивілізації, життя деколи настільки нестерпне, важке і гнітюче, що смерть здається “порятунком”. Тому й спостерігається сплеск самогубств – способу втечі від повсякденних страждань і негараздів.

Де найбільша небезпека, – там, як відомо, і порятунок! Після занурення у “земне пекло”, разом із зміцненням і розширенням релігійно-ідеалістичного світосприймання, зароджується інше бачення смерті. Вона вже не постає чимось абсолютно негативним, а починає сприйматися як шлях, стрибок у гідну реальність. Тепер це вже не “найнижча” точка життя, а навпаки, – рух-розвиток “сходінками буття” (В.А. Роменець)¹². Це – шлях *виходу із безвиході*, коли наявне утвердження духовного світоставлення. Спочатку – як своєрідна втеча в ідеальну, а сутнісно компенсаторну, віртуальну реальність. Водночас має місце відмінність від смерті у деструктивному значенні, адже дух тут не відсутній абсолютно. Навіть більше, у віртуальній реальності особа знаходить порятунок, котрий компенсує види повнокровного життя. Вже у постіндустріальній дійсності, де віртуальна реальність навіть реальніша, ніж актуальна, остання не тільки не нагадує смерть, а й робить людину людиною (див. [5]).

Наразі висновуємо, що світогляд не тільки рішуче формує ставлення людини до смерті і життя, він ще й розрізняє речі, людей, їхні

¹² Як зазначалося, одним з найважливіших засобів переосмислення смерті, а відтак і ставлення до неї, є любов як вища форма людського самоствердження, життєтворчості. Саме у стані любові люди вперше перецінюють смерть, знаходять у ній засіб набування справжнього життя, вічного возз'єднання із сущим. У любові як вищій формі людської творчості, іншими словами, у *повсякденному практикуванні як освоювальній творчості*, де любові належить центральне місце, відбувається *трансценденція* прориву в інше, гідне життя. Відкривається шлях подолання безвиході людського існування, котра буденно склалася у реаліях багатопроблемної дійсності.

справи, ідеї (передусім стосовно проблем життя і смерті, сенсу життя). Так, для релігійно-ідеалістичного світоставлення смерть, або відхід із реального життя, є засобом здобування буття вічного, нематеріального, трансцендентного. Ідеалізм узагалі пов'язує справжнє буття лише з ідеальним і, на відміну від класичного матеріалізму, не приймає смерті як абсолютне знищення. Для нього це принципово неприпустимо: в іншому разі доведеться визнати кінечність духу, його несамостійність, виникнення із недуховного джерела, тобто із матерії. Тоді, як і коли ідеальне, ідея, дух виникають? Звідки? *Що таке реальність зі вкоріненим духовним витоком?* Зрозуміло, що смерть для ідеалістичної свідомості (навіть, якщо це суб'єктивний ідеалізм) не просто “вивільняє” людину з плінної, феноменальної “тілесності” (матеріальності), а й приводить до першопочаткової (первісної) духовності. Але що являє собою та суто духовна реальність, у яку “визволяється” людина?

Якщо праведно жити і якщо смерті як повного припинення життя немає, то праведна людина заслуговує праведної смерті, і навпаки: особа, котра проживає життя “негідно”, заслуговує на негідну післясмерть. Усе залежить від земних надбань... Люди вдостоюються перебуванням у сфері високодуховної вічності, де спокутуються їхні земні страждання. І знову не можна не помітити: праведним так само дарується “вічність”, проте зі всілякими (цілком матеріальними, до речі!) “муками”. Отож логіка ідеалістичної свідомості не бездоганна.

Примітно, що в обох окреслених випадках присутній *страх смерті*. Смерть як така, не може не навіювати його. Релігійно-ідеалістична картина світу його пом'якшує. Присутнє усвідомлення (надія, віра), що зі смертю життя все ж зберігається. Релігійно-ідеалістичне світоставлення не дозволяє примирити людину із смертю як безповоротним знищенням життя. Ап. Павло якось сказав, що за невизнання життя по смерті, заперечення “вічного порятунку” відпадає необхідність у християнстві, отже, і в релігії.

А що ж із матеріалізмом? Як він підходить до смерті у її співвідношенні із життям? Класичний (механістичний, грубий, антропо-

логічний тощо) матеріалізм життя після смерті не визнає. Вважається, що смерть нічого не залишає від людини. Хіба що прах. Останній і є та матерія, від якої цей матеріалізм відштовхується. Остання розуміється як недуховна сутність, і це не залишає людині жодних надій на життя після смерті. Від такого розуміння матерії нічого іншого не чекають і представники інших світоглядних позицій. Матерія для них – суцільно мертво, матеріал для чогось. Життя і свідомість їй не тільки неатрибутивні, а й глибоко чужі. І все ж зазначена форма матеріалізму вмудрялась якось виводити із матерії життя і свідомість. Як і в ідеалістичній, у класично матеріалістичній логіці у вирішенні *питання життя і смерті* не сходяться кінці з кінцями.

Проте існує “розумний матеріалізм” (Б. Сніноза), для якого матерія від початку життєва. Постулюється атрибутивність життя і свідомості у лоні матерії; остання без них неможлива. Навіть більше, матерія здійснює себе як творче джерело, є активною і в цьому сенсі – *божественною*. Активна і творча першооснова обов'язково суб'єктивна, суб'єктна, а це й означає її божественність¹³. Матерія і Бог – тотожні буттю. Останнє, як вічна і всеосяжна природність, об'єднує у собі божественне і матеріальне начала, охоплюючи й природу. Точніше сказати, Мати-природа, матерія і Бог – це іпостасі-виміри буття. Ще точніше: перед нами наявна *чотириіпостасна реальність*.

За такого розуміння реальності співвідношення життя і смерті набуває принципово нового, і саме матеріалістичного, звучання. Відхід із життя тепер не виглядає остаточною самовтратою, людина вже не зникає в мертво-му і безглуздому прахові, що як такий просто неможливий. Інакше кажучи, він є, проте як зовсім не головний момент нескінченно багатоманітної, кількісно і якісно невичерпної, матеріальної субстанції. Тому по смерті людина не обов'язково повинна перетворитися на “прах”. І взагалі, що таке “прах”, коли атом матерії може бути безліччю всесвітів, космосів, які не виключають вірогідність існування життя, свідомості десь там, наприклад, на іншій планеті. З іншого боку, хіба життя, навіть у найвищому своєму виявленні, не

¹³ Єдиний вічний і нескінченний суб'єкт творчості рівний Богу. Та і сам Бог як нескінченна об'єктивна реальність не може, за визначенням, не бути матерією. Двох повномірно нескінченних субстанцій, та ще й взаємодіяльних, бути не може. Якщо привласнюємо їм обом всеосяжну нескінченність, то їх ототожнюємо. Те ж саме – із визначенням об'єктивної реальності: *це і матерія, рівна Богу, і Бог, рівний матерії*.

складається суцільно з праху? Живе і неживе – де вододіл між ними? Чи може живе утворюватися із неживого, обіймає його, живе ним? Якщо фізична матерія, природа – “неорганічне тіло людини” (К. Маркс), то неживе вміщає у собі живе. А якщо взяти до уваги континууми, якими характеризується матеріальне суще, зокрема прах, то справа ще більш ускладнюється. І далі, невимірно ускладниться, якщо прийняти, що буття, Бог, Мати-природа – розумні, свідомі, причому не тільки в людському представництві, а й за його межами. “Бог дивиться на людину тими ж очима, що й людина на Бога” (Г.С. Сковорода). Свідомість притаманна буттю, людина, разом зі своєю свідомістю, укорінена в бутті (див. [11]). Буття через людину себе самоусвідомлює (В.А. Роменець). Матері-природі властива свідомість, яку, з огляду на це, доцільно назвати *надсвідомістю*.

Відтворимо логіку ідеалістичного світоставлення: якщо людина не здійснює життя до праху (речово-тілесною, механічною, корпускулярною даністю матерії), то зі смертю своєю вона у прах і повернеться. Якщо ж здійснює – то по смерті знайде долю, більш гідну, піднесу. Втім, із матеріалістичних позицій, можна сказати те ж саме: самоздійснення личить людині як *буттю* матеріального рівня найвищого порядку. Для цього вона має опанувати відповідною формою життєвості, виразити себе духовно-практично. Тоді смерть, віднімаючи у людині поцейбічне життя, поверне їй *життя у бутті*. Звичайно, це не має нічого спільного з ілюзорними картинами “замогильного” життя. Не буде це і життям “у Дусі”, яким воно вимальовується релігійно-ідеалістичними фарбами. Це буде уреальненим життям у бутті, або, якщо завгодно, *життям у Бозі як вищій матерії*.

Саме про це, бачимо, йдеться в останній сцені діалогу, запропонованого В.А. Роменцем? “Кожен психічний світ людини – частинка великого всезагального феноменального світу, його ділянка, а не єдиний ізольований зріз ноумена. Можливо, слід говорити про велике несвідоме буття, про співвідношення несвідомого і свідомого, страх перед тим, що конститує свідомість і в що остання переходить” [10, с. 226]. Виокремлення одиничного зі всезагального Володимир Андрійович називає *децентрацією*. Ось це місце: “І. Досягнення повної децентрації полягає у тому, щоб уявити собі кінець власного життя так,

як уявляємо, усвідомлюємо її початок. Ми з’являємося на світ без жодних міркувань, і повинні відходити з такими міркуваннями, які мали б у собі повну завершеність життя. Ми повинні наповнитися мужністю дивитися на наше вмирання як на найвеличніший акт у всьому Всесвіті, не менш значний, ніж акт народження, котрий *відкриває* процес самовиявлення світу, коли дві безодні – людської психіки і світу – “уловлюють одна одну”. Видовище закінчене... Світ побачив сам себе, принципово відкрився весь, і людині більше робити нічого. Е ...Чи не виникає у цьому великому відкиданні життя, що досягається ціною неймовірних зусиль, несподіваний парадокс: “Я спалив усе, чому поклонявся, поклонився тому, що спалював”?..

Розмова несподівано обірвалася. На всьому небосхилі згущувалися хмари. Блискавка відобразилася у річці. Прогуркотів грім. Краплі дощу вдарили у дах альтанки. Спокійна досі природа раптом поривчасто надихнулася. Морок негоди осяявся різким спалахом блискавок. З темноти небуття виривалася визначеність світу. Його безодня сама себе уловлювала” [Там само, с. 227–228]. “Діалог обривається, проте залишається... гімн життю, природі, вічності, людині” [1, с. 370].

Децентрація – не перевтілення померлої людини в якусь істоту, рослину тощо. Це не метемпсихоз (переселення душ), не реінкарнація і не ланцюжок карм, хоча якась доля істини тут є. Якщо матерії (Богу, Матері-природі, буттю) атрибутивна розумність, життя, то чи не витлумачується це так, що лише у якійсь своїй ділянці ця реальність володіє зазначеними атрибутами, залишаючись в нескінченно більшій частині своїй мертвою, безглуздою? Вочевидь не витлумачується. Матерія нескінченна, не має єдиного центру (кожна точка є центром центрів, будучи периферією інших центрів), її атрибути скрізь і всюди. Вони виражають безконечну субстанцію і самі мають безконечний зміст, котрий, за Б. Спінозою [11], розгортається в акті пізнання. Субстанції притаманна безліч атрибутів, серед них – життєвість, свідомість, тілесність, живий рух, якісно-кількісна невичерпність тощо. Настільки неправильно дійсність, у тому числі й нас самих, зводити до голої тілесності, мертвого сущого, наскільки неправильно редукувати її до одного чи двох атрибутів існування.

Отже, підсумовуючи, принципової відмінності між матеріалізмом та ідеалізмом стосовно

життя по смерті немає¹⁴. Якщо вона і є, то в тому, що ідеалісти життя обмежують *духовністю*, а матеріалісти розширюють поняття про життя до меж, визначених *практикою*.

Людина своїм існуванням зобов'язана тому, що живе, але так само зобов'язана і смерті. Якби вона була безсмертною, то перестала б бути *людиною*. Не вмираючи, вона би посправжньому і не жила, адже життя – це боротьба проти смерті, протиборство вмиранню, уберігання себе від смерті. Відтак – боротьба за життя, розширення і зростання горизонтів життєвості. І, серед іншого, як це парадоксально не звучить, – поступ до смерті. Життя охоплює у собі смерть, тому все, що живе, – конечно і смертне. Завдяки смерті воно перетворюється, смерть тут є засобом. Відбувається переривання поступовості, наявної якості життя, стан однієї форми життєвості переходить в інший. Що прожило, те виконало себе, утілилось – децентрувалося. Своєчасна смерть – норма життя, котра є почасти жаданою для людини, яка усвідомлює, що здійснилася сповна, зробила все, що могла і що повинна була зробити, яка вже *прожила* і знає, що більше у цьому житті робити нічого. Інша річ – смерть несподівана, передчасна, неждана, себто смерть живого суцього, яке ще не розкрилося, ще нічого не встигло зробити... Це, звісно, трагедія, з котрою важко змиритися.

Якщо смерть є своєрідним підсумком життя, переходом в інший стан, то вона означає суперечність (відповідно, конечність) життя, його недосконалість, незавершеність, плинність, неможливість перебувати у формі вічності, безсмертя. Безсмертне суще було б ідеальним, вічним. Та у такій формі життя неможливе, адже воно завжди конкретне, визначене саме через беззастережну свою внутрішню суперечність. Життя несуперечливого, а відтак і неконкретного, невизначеного, безформного не буває. І в кожній своїй специфічній земній даності воно приречене своєю суперечністю боротися за самозбереження. І немає тут іншого шляху, окрім як умирати в наявній конкретності, щоб потім “воскреснути” на вищому рівні, що перевершує, а отже й розв'язує, суперечність, і знову... впадає в неї.

Це – крок до досконалості, вічності, проте так само віддалений від неї, як і раніше. Життя не знаходить нескінченності, залишається конечним. Утім досягається нескінченність *іншого роду* – стосовно стадії, що минула. Щодо теперішнього, то воно як було, так і залишається конечним, а тому вимушене вириватися з неї, завдячуючи смерті як способу розв'язання властивих повсякденню суперечностей. Так відбувається “в ідеалі”. Насправді конкретно-одиничне життя знаходить свою смерть. Звідси той протест, страх, страждання, протиборство... Як би людина не ставилася до факту конечності свого земного існування, вона глибоко драматично переживає цю “несправедливість”.

У більшості своїй люди проживають життя і вмирають, не здійснившись у бутті, не утілившись, не розкрившись всеосяжно. Тут багато причин об'єктивних, зовнішніх. Але є й внутрішні, суб'єктивні, пов'язані зі ступенем усвідомленості особою свого життя, з наявністю відповідної філософсько-світоглядної орієнтації. Питання, отже, в тому, як жити, як утверджуватися, розкриватися, “довершувати себе”? Як прожити, щоб не було болісно за прожите (*М. Островський*)? Як досягти повної самовичерпності, щоб увіковічитися духовно-практично, зберегтися матерією вищого порядку? Чи є для цього можливість? Так! Духовно-практичне повсякдення зовсім не “щось суб'єктивне”, ідеальне, нематеріальне, як вважає “старий” матеріалізм. Об'єктивна реальність так само матеріальна, як матеріальна та ідея, що “опанує масами”, “витає у повітрі”, спонукає людей до плідної творчості, відтак – упредметнюється.

Головне питання, – і для матеріаліста, і для ідеаліста, – як іти із життя гідно? На рівні духовного освоєння людиною дійсності воно постає як вмирання-утвердження життя всеосяжним його розгортанням. Саме на повнокровно плідній життєстверджувальній самореалізації людини і свідомості наполягає В.А. Роменець, відзначаючи, що саме так людина, крім іншого, знаходить спроможність і відвагу вмирати спокійно, досягнувши умиротворення, розчиняючись у світі, у вічності як в останній і рідній своїй стихії-обителі.

¹⁴ Абсолютний відхід із поцейбічного життя й ідеалісти, і матеріалісти, не приймають. І ті, й інші свідомі того, що життя “тепер і тут” нічим позамежовим не замінити, нехай навіть переконатися, що у післясмерті можна знайти життя. Переконавання не втратить від цього свою силу. На справжню реальність може претендувати тільки справжня реальність. Тоді навіщо всі ці примарні зображення вічного і безтурботного життя? Чи роблять вони людину щасливішою? Взагалі, наскільки вони людяні? Чи гідна людина “вигнання” за межі життя?... Матеріалістичний погляд на ці речі привабливіший.

Власне факт непереможної смерті зобов'язує людину наповнювати життя конкретикою, яка б його зберігала, збагачувала, увічнювала. Моменти життя, які вона проживає, скороминуші, процес життєздійснення – це тривалість, мить (*В.А. Роменець*). Людині належить розгорнути наявні у цій миті можливості, потенційне перетворити на актуальне – в ім'я самого життя. Для цього потрібно наповнити смыслом свої діяння – *справу життя*. Це, напевно, єдиний шлях перемоги над смертю, отримання умиротвореного безсмертя. Справді, якщо життя коротке і кінчене, якщо смерть неминуха і може прийти у будь-який час і несподівано, то не залишається нічого іншого, як від початку прийняти цю обставину, збагнути смерть як найстрашнішу *подію* існування, якої не уникнути, з якою потрібно жити. Далі немає нічого іншого, як дорожити кожною миттю, надаючи їй непересічного екзистенційного значення, наповнюючи смыслом – значущим, глибоким, плідним – та переживаючи її як подію, причому без залишку, як *востаннє*. Те, що так вершинно переживається, підіймається у своєму утвердженні до рівня вічності. Існуючи таким чином, людина відкриває для себе й інших шлях подолання смерті, досягає спокійного згармонізованого ставлення до неї, стану умиротворення.

Життя обіймає у собі все наявне без залишку, насичується енергією, стає суцільним потоком повнокровної взаємодії з довкіллям, що джерелить, прокладає власний “слід”, поширює присутність людини у світі. Так вона невикорінно знаходить у світі своє інобуття, а отже й безсмертя. При цьому *персоналізується* у близьких людях, котрі своїм життям несуть її образ далі, який на їхньому житті, безперечно, позначається (див. [9]). Та це далеко не все. У кожної людини свій масштаб. Людина величних горизонтів життєреалізування, а відтак і людяності, ідеально об'єктивується не стільки в конкретній людині чи конкретній справі, скільки в історії, історичній пам'яті. Щоправда, цим накликає на себе різні “бідні”¹⁵. І захистити свої “вразливі місця” їй не завжди вдається. Життя ж нескінченне. Такою ж нескінченною є і смерть, разом із шляхами, якими вона наздоганяє людей. Пройти нескін-

ченність, “закрити” так само незліченні приходи смерті неможливо. У цьому сенсі людина ніколи не досягне беззастережного і справжнього безсмертя. Навряд чи їй вдасться звести остаточні рахунки зі “старою з косою”. Однак вона ніколи не перестане шукати виходу і, сподіваємося, таки знайде його, крокуючи висхідною дорогою до буття.

Шлях утвердження життя і подолання смерті виявляється у протиборстві в людині ентропії і деградації. Якщо вона поводить себе негідно, то справді зникає, не встигнувши навіть розпочати жити. Спосіб існування її у тому й полягає, щоб протистояти ентропії. Вона не може зберегтися без боротьби за себе, не борючись із смертю. Неважливо навіть, плідна ця боротьба чи ні, забезпечує вона збереження життя чи ні. Вона тим паче потрібна, щоб у певному зрізі вийти на рівень вічності. Без боротьби взагалі не має життя. Інакше воно ніколи не піднялося б вище найпростіших форм, що виникли на найперших етапах еволюції. Щоб життя зберігалось й утверджувалось, воно неодмінно повинно мати форму розширення, зростання, тобто вітакультурної, буттєво-історичної, людино-буттєвої експансії зовні й усередину. Життя зростає і поширюється не тільки і не стільки кількісно, скільки головним чином якісно – у боротьбі зі смертю, у невтомній протидії їй.

Життя – смертне, насамперед коли говорити про невічність планети Землі, її ресурсів, передусім біологічних, фізичних, та інших чинників, завдяки яким воно реально існує. Свої загрози несуть катаклізми (природні, соціально-економічні, політичні), спричинені у тому числі й начебто розумною, а насправді безрозсудною, активністю людини. Нещодавня жахлива катастрофа в Японії... Чого в ній більше – від природи чи від людини? Питання залишається відкритим.

Життя забезпечує вічність і безперервність існування людства, і воно ж характеризується короткочасністю, обмеженістю, плінністю. Саме на цьому рівні смерть переживається людиною як найтяжче горе, як трагедія, непереможна неминучість. І від цього, знову-таки, нікуди не подітися! Воднораз смерть – це також прояв життя, що штовхає людину

¹⁵ Доля історичних осіб, за *В.А. Роменцем*, психологічно трагічна. Тих, кого возносять на п'єдестал, потім скидають. Люди взагалі не розуміють того, хто йде ради них на *вчинок самопожертви* і карають їх, “розпинають”, причому в буквальному значенні цього слово також (яскравий приклад – постать Ісуса Христа). Втім історична особа, можливо, того варта, адже світ уявляється їй “лабораторією”, до людей вона ставиться “як до комах”. “Можна говорити про абсурд історичної поведінки людини” [2, с. 12].

до самозбереження, самоствердження. А це можливо лише шляхом справжньої боротьби, суть якої полягає в обстоюванні й творенні себе, власного життя, його обставин, причому наново, шляхом розширення і збагачення їх...

ВИСНОВКИ

1. Людина живе, утверджується, повсякденно існує, поєднуючи у собі життя і смерть. При цьому володіє засобами боротьби зі смертю під прапором життєздійснення. Залежно від наслідків своєрідно облаштовується її буденність, ступінь близькості до буття, до вічності. Більше того, на цьому шляху вона досягає умиротворено-спокійного прийняття смерті. І ще й тому, що не самотня, не “Робінзон”, та й її життєстверджувальна сутність від початку суспільна, навіть світова. Ось чому в нормальному соціумі, у людино-буттєвому світі умовою умиротвореного відходу із життя може і мусить виступати суспільство, ширше – олюднений світ. Це – засаднича підстава знаходження можливості і здатності не тільки утверджуватися у безсмерті, а й умирати з відчуттям виконаності свого покликання. Саме так, по-людськи, долається смерть.

2. Жити, за великим рахунком, – це бути для всього світу, бути потрібним якомога більшому загалу людей та океану справжніх речей. Це значить жити ради звільнення суспільства, світу від панування зла, несправедливості, гніту, нерівності і відчуження. Примноження більшого світла і добра, боротьба за гідне людини повсякдення й усупільнені порядки, прагнення врятувати світ від загроз-небезпек, – шлях умиротвореного сходження щаблями вічності. Добре, якщо *Я* є в кожній конкретній миті свого існування, увесь переповнений світом, речами і справами його! Досягти цього практично неможливо, та якщо *Я* прагне цього, кожен акт його життя проживає-переживає увесь світ сповна, – чи не є таке життя вічним стосовно скороминущого виміру земного буття конкретно-історичної особи?!

3. Вочевидь людина не може ніколи стати безсмертною. Ставши такою, вона перестане бути сама собою. Лише Боги безсмертні, тільки в них – життя вічне. Та ж як примарно і тьмяно вони наявні. Це – не існування! Хіба потрібна людині така присутність у бутті? Відтак хвала смерті, що вона зберігає за землянами власне людський спосіб буття. Повторимося вкотре: лише суще, яке живе під зна-

ком смерті, творить у боротьбі себе й утверджує всеосяжно життєвість, і є Людина!

4. Чи не так В.А. Роменець розуміє місце і роль діалектики смерті і життя в людському існуванні та пов'язану з нею самосвідомість буття? Саме так! Причому глибоко, різнобічно, винятково оригінально. Так ці питання, найімовірніше, ще ніхто не осмислював. У цьому власне й полягає беззаперечна значущість ідей і положень великого українського, світового масштабу, вченого і мислителя. Але сказати лише це буде недостатнім. Він жив як мислив, а мислив так само, як жив (див. [4]). Його думки про життя і смерть – це роздуми про ту – величного масштабу – Людину, якою він був сам. Своїми власними справами він довів, що Людина, котра творить безсмертні речі, – безсмертна!

5. Коли людина живе, творить, утверджує життя за мірками і шляхами, які не осоружні буденності, буттю, історії і часу, тобто вищій людяності, то справді досягає безсмертя. Коли вона творить чуйно, гострозоро вдивляючись у майбутнє, відчуваючи те, що називається “страхом господнім”, – тоді йде шляхом справжнього плекання життя. Творення тоді істинне, коли людина чує і відповідає на виклики повсякдення, не чіпляючись за застигли, завдяки відчуженню, нежиттєві форми. Вона творить, і творить правильно, своєчасно, відкрито, світлосяйно, перебудовується й оновлюється, тому що прийшла її пора. Така творчість понад усе схожа на те, що називається *освоювальною продуктивно-творчою практикою*. Остання – це не готова панацея від усіх напастей і помилок, а шлях порятунку, самоствердження, – ради гідного життя, майбутнього... Загалом чимало далекоюсяжних ідей, висловлених В.А. Роменцем, зокрема, й у “Діалозі”, дають багатий матеріал для поступу людської думки вперед.

1. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології: у 2 т.: Підручник / П.А. М'ясоїд. – К.: Алеута, 2011. – Т. 1. – 496 с.

2. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття: Навч. посібник / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1995. – 614 с.

3. Роменець В.А. Історія психології XX століття: Навч. посібник / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.

4. Татенко В.О. Володимир Андрійович Роменець (1926 – 1998): життя як вчинок і подія / В.О. Татенко, Т.М. Титаренко // Роменець В.А., Маноха І.В. Історія психології XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – С. 7–37.

5. Алієв Ш.Г. Человек: способ и смысл существования [Электронный ресурс]. URL: <http://s-g-aliev.narod.ru>

/works/chelovek_sposob_smysl_sushchestvovaniya.rar

6. Алієв Ш.Г. Осваивающая практика: становление – категории – реальность / Ш.Г. Алієв. – Харьков: Основы, 1998. – 256 с.

7. Алієв Ш.Г. Практика как освоение / Ш.Г. Алієв. – Донецк: Лебедь, 1995. – 214 с.

8. Василюк Ф.Е. Психология переживаний. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 199 с.

9. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов н/Дону: “Феникс”, 1996. – 512 с.

10. Роменец В.А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой / В.А. Роменец. – 2-е изд. – К.: Либідь, 2003. – 232 с.

11. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 281–426.

12. Спиноза Б. Этика : Пер. с лат. / Б. Спиноза. – СПб.: Аста-пресс ltd., 1993. – 248 с.

13. Толстой Л.Н. Смерть Ивана Ильича / Л.Н. Толстой // Собр. соч.: в 12-ти т. – М.: Правда, 1984. – Т. 11.

АНОТАЦІЯ

Алієв Шамсутдін Гаджієвич.

Смерть як чинник смисложиттєвого самовизначення людини (читаючи Володимира Роменця).

Різномірно осмислюючи проблематику життя і смерті, В.А. Роменец приділяє велику увагу питанням умиротворення людини, котра опинилася віч-на-віч зі смертю. Зміст статті аргументує таку тезу: оскільки умиротворення зобов'язує гідне людини і буття ставлення до смерті і вмирання, то серед низки чинників, які забезпечують перебіг цього процесу, чільне місце посідають душевно-духовні обставини життя вмираючої особи. З'ясовується роль і місце страху смерті і любові (творчості) як виключно значущих чинників умиротворення. Досліджується чинник любові, що ґрунтується на страждальній природі страху смерті, відповідає освоювально-практичному утвердженню буття людини у світі, по-справжньому підносить життя, збагачує і поглиблює його. Така любов – завжди конкретна, спів-буттєва, передовсім слугує умиротворенню людини зі своєю фатальною неминучістю. Відзначається, що В.А. Роменець, як ніхто до нього, розуміє місце і роль діалектики смерті і життя в людському існуванні, осмислює смерть як визначальний чинник творчого, спрямованого до буття, смисложиттєвого самовизначення особистості.

Ключові слова: В.А. Роменець, людина, смисложиттєве самовизначення, смерть, життя, страх, страждання, любов, умиротворення, творчість, освоювальна практика.

АННОТАЦИЯ

Алієв Шамсутдін Гаджієвич.

Смерть как фактор смисложиттєвого самоопределения человека (читая Владимира Роменца).

Разносторонне осмысливая проблематику жизни и смерти, В.А. Роменец большое внимание уделяет вопросам умиротворения человека, оказавшегося перед лицом смерти. Содержание статьи аргументирует следующий тезис: поскольку умиротворение обязывает достойное человека и бытия отношение к смерти и умиранию, то среди ряда факторов, обеспечивающих протекание данного процесса, ведущее место занимают душевно-духовные обстоятельства жизни умирающего. Выясняется роль и место страха смерти и любви (творчества) как исключительно значимых факторов умиротворения. Исследуется фактор любви, основанной на страдательной природе страха и ответственного осваивающе-практическое утверждение бытия человека в мире. Всегда конкретная, событийная, такая любовь, подлинно возвышая жизнь, обогащает и углубляет ее, всегда служит умиротворению людей со своим роковым уделом. Отмечается, что В.А. Роменец, как никто до него, понимает место и роль диалектики смерти и жизни в человеческом существовании, осмысливает смерть как важнейший фактор творческого, направленного к бытию, смисложиттєвого самоопределения человека.

Ключевые слова: В.А. Роменец, человек, смисложиттєвое самоопределение, смерть, жизнь, страх, страдание, любовь, умиротворение, творчество, овладающая практика.

ANNOTATION

Aliyev Shamsutdin.

Death as the Factor of Sense-Vital Self-Determination of a Person (While Reading Volodymyr Romanets) sense.

Comprehending the problems of life and death, V. Romanets pays a great attention to the question of conciliation of a person who is face-to-face with death. The content of the article grounds the next thesis: as conciliation makes worth the person and his being attitude to death and the process of dying, then among the factors, which provide the development of this process, the main place is taken by spiritual circumstances of the dying person. The role and place of scare of death and active way of life as extremely important factors of conciliation are shown. It has been stressed that V. Romanets, as nobody before, understands the place and role of the dialectic of death and life in the human existence, comprehends death as a crucial factor of activity, directed to being, sense-vital self-determination of a personality.

Key words: V. Romanets, person, sense-vital self-determination, death, life, scare, torture, love, conciliation, activity.

Переклад з російської
к. психол. н. Петра М'ЯСОЇДА
Copyright © 2011

Надійшла до редакції 25.03.2011.